

Müşkilü'l-Kur'ân Bağlamında Fussilet 9-12. ile Nâziât 27-30. Âyetlerinin Tahlili

Analysis of Fuşşilat Verses 9-12 and al-Nâzi'ât Verses 27-30 in the Context of Mushkil al-Qur'ân

Metin ÇETİN

Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı

Assist. Prof., Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Qur'an Recitation and Qiraat Science,

e-posta: mctin@agri.edu.tr

Orcid: 0000-0001-6414-5469

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Eylül / September 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 4 Kasım / November 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 25 Aralık / December 2024

Atıf / Citation: Çetin, Mehmet. "Müşkilü'l-Kur'ân Bağlamında Fussilet 9-12. ile Nâziât 27-30. Âyetlerinin Tahlili". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (Aralık 2024), 215-232. <https://doi.org/10.34085/buifd.1550366>.

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. **Plagiarism:** This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected. web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buifd>

Öz

Kur'an'ın daha iyi anlaşılması hususundaki Müslüman âlimlerin çabaları, birçok disiplinin doğmasına vesile olmuştur. Bu disiplinlerden bir tanesi de Müşkilü'l-Kur'an ilmidir. Başlangıçta Kur'an'la ilgili genel problemleri çözmeyi amaçlayan bu disiplin, zamanla sadece âyetler arasında varmış gibi görünen çelişkili durumları çözüme kavuşturan bir ilim haline gelmiştir. Bu araştırmanın amacı Müşkilü'l-Kur'an kapsamında çelişkili olduğu ifade edilen Fussilet 41/9-12. ile Nâziât 79/27-30. âyetlerini tahlil etmektir. Fussilet ve Bakara sûrelerindeki âyetlerde Yüce Allah'ın yeryüzünü iki günde yarattığı, ardından göklere yönelerek gökleri yedi gök olarak yarattığı, tekrardan yeryüzünü yayıp döşediği ifade edilmektedir. Nâziât sûresinde ise Yüce Allah'ın önce semayı bina ettiği ardında da yeryüzünü yayıp döşediği belirtilmektedir. Bakara ve Fussilet sûresindeki âyetler yeryüzünün, Nâziât sûresindeki âyetler ise gökyüzünün yaratılışını öncelikle belirtmektedir. Bu durum da iki âyet arasında bir çelişki oluştuğu izlenimini doğurmaktadır. Bu çalışmada aralarında tenakuz olduğu ifade edilen âyetler incelenmiştir. Yapılan çalışmada bu hususta iki ana görüş olduğu tespit edilmiştir. Birincisine göre, önce yeryüzü, ardından gökyüzü yaratılmış akabinde ise yeryüzü yayılıp döşenmiştir. İkincisine göre ise gökyüzü, yeryüzünden önce yaratılmıştır. İkinci görüşü savunanlar bu düşüncüyü ispat etmek için söz konusu âyetlerdeki kelimeleri tevیل etmişlerdir. Buna göre âyetlerde geçen "خَلَقَ" fiili yaratma olmayıp, bir şeyin var edilmeden önce ölçüp biçilmesi ve planlanıp takdir edilmesidir. Âyetlerdeki "فَ" edatı ise zaman açısından sonralığa değil, iki yaratma arasındaki derece farkına delalet etmektedir. Netice itibarıyla ikinci grubun delilleri ve bilimsel veriler de göz önünde bulundurulduğunda göklerin, yeryüzünden önce yaratılmış olma fikrinin daha tutarlı olduğu ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Müşkil, Müşkilü'l-Kur'an, Fussilet 9-12, Nâziât 27-30.

Abstract

The efforts of Muslim scholars for a better understanding of the Qur'an have led to the emergence of many disciplines. One of these disciplines is Mushkil al-Qur'an. This discipline, which initially aimed to solve general problems related to the Qur'an, has become a science that solves only the seemingly contradictory situations between the verses. The aim of this study is to analyse the verses of Fuşşilat 41/9-12 and Nâzi'ât 79/27-30, which are stated to be contradictory within the scope of Mushkil al-Qur'an. The verses in Sûrat al-Fuşşilat and al-Baqara state that Allah Almighty created the earth in two days, then He turned to the heavens and created the heavens as seven heavens and again He spread the earth. In Sûrat al-Nâzi'ât, it is stated that Allah Almighty first built the heavens and then spread the earth. The verses in Sûrat al-Baqara and al-Fuşşilat prioritize the creation of the earth, while the verses in Sûrat al-Nâzi'ât prioritize the creation of the sky. This gives the impression that there is a contradiction between the two verses. In this study, the verses that are said to have a contradiction between them were analysed. In the research, it was determined that there are two main views on this issue. According to this, the verb 'خَلَقَ' in the Qur'an is not creation, but the measurement, planning and appreciation of something before it is created. The preposition 'فَ' in the verses, on the other hand, refers to the difference in degree between the two creations, not to their being later in time. In conclusion, considering the evidence of the second group and scientific data, it can be stated that the idea of the creation of the heavens before the earth is more consistent.

Key Words: Qur'an, Commentary, Difficulty, Mushkil al-Qur'an, Fuşşilat 9-12, Al-Nâzi'ât 27-30.

Giriş

Yüce Allah'ın son peygamberine indirdiği ve hükmü kıyamete kadar geçerli olacak olan kitap şüphesiz ki son ilahi kitap olan Kur'ân'dır. İlk nesil olarak tesmiye edilen sahabe, Hz. Peygamber'in gözetim ve denetimi altında Kur'ân'ı öğreniyor, anlıyor ve yaşamına aktarmaya çalışıyordu. Sahabe için problem teşkil eden konular veya sahabenin anlamakta zorluk çektiği hususlar Hz. Peygamber tarafından açıklığa kavuşturuluyor, böylece zihinler berraklaşıp kalpler huzura eriyordu. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise Kur'ân'ı tefsir etme görevi ümmetin âlimlerine tevdi edilmiştir. Sahabe ve tabiünden başlamak üzere günümüze kadar Kur'ân'ı doğru anlama ve anlatmaya yönelik ilmi faaliyetler kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Kur'ân'ın anlaşılma çalışmaları birçok disiplinin de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır ki bu disiplinlere "Kur'ân İlimleri" ismi verilmiştir. Bilindiği üzere Kur'ân, toptan bir defada indirilen bir kitap değildir. Kur'ân âyetleri bazen herhangi bir sebep olmaksızın, bazen bir soru üzerine, bazen de belli bir olay veya olguya bağlı olarak farklı zamanlarda nazil olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, bir konuyla ilgili âyetlerin nüzulleri arasında bazen uzun sürelerin bulunması kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla, herhangi bir konuda sağlıklı bir sonuca ulaşılabilmesi için, o konuyla ilgili bütün âyetlerin bütüncül bir yaklaşımla ele alınması bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yöntem izlenmediği takdirde farklı sûrelerde yer alan ve aynı konuyu anlatan âyetler arasında zahiren bir çelişki/zıtlık/tenakuz bulunduğu vehmine kapılması mümkündür. Bu açıdan, Kur'ân üzerinde derinlemesine inceleme yapan müfessirler, Kur'ân âyetleri arasında zahiren var olan çelişkileri çözüme kavuşturma adına hassas araştırmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar neticesinde, yeni bir disiplin oluşmuştur ki bu disiplin "Müşkilü'l-Kur'ân" olarak adlandırılmıştır. Aslında Müşkilü'l-Kur'ân ilmi, ilk başlarda âyetler arasındaki zıtlıklar, âyetlerdeki anlam kapalılığı, yabancı kelimeler, müşterek lafızlar, hakikat-mecaz, teşbih, mücmel, i'râb ve kıraatleri kapsayacak şekilde geniş bir yelpazede hizmet verirken daha sonraları bir anlam daralması yaşamış ve sadece âyetler arasında görülen zıtlıklar üzerine yoğunlaşmış, zahiren çelişkili gibi görünen âyetleri telif etme görevini üstlenmiştir. Bu ilmin ortaya çıkmasındaki ana sebepler; Kur'ân'ı, İslâm'a muhalif akımlara karşı savunmak, halkın zihnini meşgul eden bazı müşkil ve müteşâbih âyetleri tefsir etmek olarak değerlendirilmektedir.¹

Bu araştırmada, tefsir kitaplarında da üzerinde çokça durulan müşkil bir konu ele alınmış ve detaylı bir şekilde incelenmiştir. Müşkil olarak nitelendirilen âyetler Fussilet ve Nâziât sûrelerinde yer almaktadır. Müfessirler, Fussilet sûresi 9-12. âyetler² ile Nâziât sûresi 27-30. âyetler³ arasında bir çelişki bulunduğu vehmini gidermek için çeşitli yorumlar yapmışlardır. Zira Fussilet sûresi 9 ve 10. âyetlerde yeryüzünün iki günde yaratıldığı, oraya üst tarafından sağlam dağlar yerleştirildiği, o dağların nice bereketlerle donatıldığı, yerde çeşitli gıdaların belli bir ölçüye göre takdir edildiği ve bütün bunların dört günde tamamlandığı belirtildikten sonra 11 ve 12. âyetlerde, bu faaliyetlerden sonra, duman halinde olan semaya yönelindiği, semaya ve yere isteyerek veya istemeyerek gelmelerinin salık verildiği ikisinin de bu emre itaat ederek ve isteyerek geldikleri

¹ Adem Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/164-167.

² Fussilet 9-12 " قُلْ أَنتُمْ لَأَنتُمْ بَأَلَدِي خَلقَ الْأَرْضِ فِي يَوْمَيْنٍ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَندَادًا ذَلِك رُبُّ الْعَالَمِينَ (9) وَجَعَلَ فِيهَا رِزْقًا مِّن فَوْقِهَا وَيَرْزُقُ فِيهَا قُوتًا مِّن دُونِهَا وَإِن يَظُنرُوا أَن يَمُرُّوا بِهَا كَمَا فَتَنُوا فَمَا ظَنرُوا أَيَّ حَلالٍ سَمَاءَ أَمَرُنَا وَزَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابيحَ وَحَفَّتْ دُونُهَا عَرْبًا عَرَبًا (10) ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ (11) فَفُضِّلَهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنٍ وَأُوخَى فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا وَزَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابيحَ وَحَفَّتْ دُونُهَا عَرْبًا عَرَبًا (12) De ki: "Arzı iki günde yaratanı inkâr edip O'na başkalarını ortak mı koşuyorsunuz? O yaratıcı ve âlemlerin rabbi olan Allah'tır. Arz üzerinde sarsılmaz dağlar oturttu, orayı bereketli hale getirdi; gerekli besinlerini orada -bunlara ihtiyacı olan varlıklar için eşit derecede olmak üzere- uygun ölçülerle yarattı. (Bütün bunlar) dört günde oldu. Sonra, duman halinde bulunan göğe yöneldi, ona ve yeryüzüne: "İsteyerek veya istemeyerek buyruğuma gelin" dedi. İkisi de: "İsteyerek geldik" dediler. Böylece onları iki günde yedi gök olarak yarattı, her göğe işlevini ilham etti. Biz, yakın semayı kandillerle donattık ve onu koruduk. İşte bu, her şeyi gücü yeten, her şeyi bilen Allah'ın takdiridir."

³ Nâziât 27-33 " إِنَّمَا أَشَدُّ خُلُقًا أَم السَّمَاءِ بَنَاهَا (27) رَفَعَ سَنكُهَا فَمَسَوَاهَا (28) وَأَعْطَيْنَا لِبَنَاهَا وَأَخْرَجَ مِنْهَا شَجَاهَا (29) وَالْأَرْضِ بَعْدَ ذَلِك دَحَاهَا (30) أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعَاهَا (31) وَالْجِبَالِ أُرْسَاهَا (32) مَنَّا لَكُمْ بِالْأَعْيُنِ (33) (Ey inkârcılar!) Sizi yaratmak mı daha zor yoksa göğü yaratmak mı? Onu Allah bina etti. Onu yükseltip kusursuz biçimde düzenledi. Gecmesini kararttı, gündüzünü aydınlattı. Bundan sonra da yeryüzünü yayıp döşedi. Oradan su ve bitkiler çıkardı. Dağları sağlam bir şekilde yerleştirdi. Hepsi sizin ve hayvanlarınızın yararlanması için."

belirtilmiş akabinde ise göklerin iki günde yedi gök olarak yaratıldığı ifade edilmiştir. Bu âyetlerin zahirinden, önce yeryüzünün yaratıldığı ve çeşitli açılardan düzenlendiği daha sonra ise gökyüzünün yedi gök olarak yaratıldığı anlaşılmaktadır.

Nâziât sûresi 27-29. âyetlerinde, Yüce Allah'ın bina ettiği, yükseltip düzene koyduğu, gecesini karartıp gündüzünü ağarttığı göğü yaratmanın insanı yaratmaktan daha güç olduğu vurgulanmıştır. Bu âyetlerin akabindeki 30-33. âyetlerinde ise bu faaliyetlerden sonra insanlar ve hayvanların faydasına sunulmak üzere yeryüzünün yayılıp döşendiği yani hayata elverişli kılındığı, yerden su ve yeşilliklerin çıkarıldığı ve dağların sağlam ve sabit bir şekilde yerleştirildiği ifade edilmektedir. Bu âyetlerdeki ifadeler bakıldığı zaman, Fussilet sûresinin aksine burada gökyüzünün yaratılışının öncelendiği daha sonra yeryüzünün ve içindekilerinin düzenlendiği görülmektedir. Bu durum iki sûredeki âyetler arasında bir müşkilin olmasına neden olmaktadır. Bu makalede, belirtilen âyetler çerçevesinde Müşkilü'l-Kur'ân ilmi bağlamında müfessirlerin görüşleri incelenmiş ve konunun çözümüne yönelik yorumları tahlil edilmiştir. Bunun için öncelikle söz konusu âyetlerde anahtar rolünde olan kelimeler analiz edilmiş ve anlamları ortaya konmuş, akabinde konunun daha iyi anlaşılması için âyetlerin bağlam analizi yapılmış daha sonra ise araştırma konusu klasik ve çağdaş tefsirlerden yararlanmak suretiyle tahlil edilmiştir.

Müşkil kavramı ve Kur'ân'daki müşkiller ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmaların isimleri ve bilgilerini burada aktarmak bir makale boyutunu aşacağı için dipnotta belirtilen eserlere bakılmasının yeterli olacağı düşünülmektedir. Müşkilü'l-Kur'ân bağlamında çok sayıda çalışmanın yapılmış olması hem bu alandaki ihtiyaca hem de konunun önemine delalet etmektedir.⁴ Bu çalışmada üzerinde çalışılan Fussilet 9-12. ve Nâziât 27-30. âyetler özelinde ise müstakil bir çalışma olmadığı tespit edilmiştir. Bu çalışmayla bu âyetlerin verdiği mesajın sağlıklı bir şekilde anlaşılmasına küçük bir katkı sunulması hedeflenmiştir.

1. Âyetlerin Kavram ve Bağlam Analizi

1.1. Kavram Analizi

Söz konusu âyetler içinde yer alan ve anahtar kelime özelliği taşıyan bazı sözcüklerin detaylı açıklanması mevzunun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. İncelenen âyetlerde anahtar rolü üstlenen birinci kelimenin "خَلَقَ" fiili olduğu görülmektedir. Bu fiilin kök manası bir şeyi ölçmek, biçmek ve takdir etmektir. Ayrıca Araplar bu fiili, daha önce benzeri yapılmamış veya ilk defa icat edilen şeyleri betimlemek için de kullanmaktadırlar.⁵ Yapılan bu tanımlamaya göre bu fiilin esas anlamının bir şeyi planlamak ve tasarlamak olduğu görülmektedir. Bu kelime Kur'ân'ın kullanımıyla beraber yaratma, yoktan icat etme ve var etme gibi özellikleri ifade ettiği için, Yüce Allah'ın dışında başka bir varlık için kullanılması uygun görülmemiştir.⁶

Anahtar kelimelerden bir diğeri ise "استوى" kelimesidir. Bu fiil "س-و-ي" kökünden türemiştir. "Svy" kökü ise sözlükte doğru ve düzgün olmak anlamına gelmektedir. Bu kökten türeyen istivâ ise düzgün olmak, zati itibariyle mutedil olmak, iki şeyin birbirine eşit olması; karar kılmak, olgunlaşmak, oturup yerleşmek;

⁴ Müşkilü'l-Kur'ân ilmi ve literatür için bk. Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32/164-167; Murat Dinler, "Müşkilü'l-Kur'ân", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 11 (Bahar 2018), 339-350; http://ktp.isam.org.tr/?geldi=ara_mkliih&blm=sonucmkliih&navdil=tr&tarama=M%C3%BC%C5%9Fkil&aratur=tum°isti=&max=10&find=

⁵ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh fi'l-luğa*, thk. Ahmed Abdülğafur Atâr (Beyrut: Dâru'l-İlmi lil-Melayîn, 1987), "Hlk", 4/1470, 1471; Ebû'l Kasım Mahmud b. Amr ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, thk Muhammed Basil, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l- İlmîyye, 1998), "Hlk", 1/264; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), "Hlk", 10/85.

⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "Hlk", 10/85.

yönelmek, yukarı çıkmak; hâkim olmak ve tahta oturmak gibi anlamlara gelmektedir.⁷ İstivâ kavramı Kur'ân'da dokuz yerde geçmektedir. Bu kullanımların yedisinde “*ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ*/sonra arşa istivâ etti.” şeklinde,⁸ iki yerde ise “*ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ*”/sonra semaya istivâ etti” şeklinde yer almaktadır.⁹ Bu kelime şu âyetlerde ise sözlük anlamı ile kullanılmıştır: “*وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ*”/Mûsâ, olgunluk çağına ulaşip gelişimini tamamlayınca¹⁰ “*وَاسْتَوَىٰ عَلَى الْجُودِيِّ*”/gemi Cûdî'nin üzerine oturdu¹¹ “*ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَىٰ*”(O Cebrâil akıl sahibidir) asıl şekliyle doğruldu.¹² “*وَاسْتَوَىٰ عَلَى*”¹³ “*وَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلِّ*”/yanındakilerle birlikte sen de gemiye yerleştiğinde,¹⁴ “*وَاسْتَوَىٰ عَلَيْهِ*”/ sonra (bineklerin) üzerine oturup yerleştiğinizde.¹⁵ Kur'ân, diğer âyetlerde olduğu gibi bu âyetlerde de maksadını en iyi ifade etmek için insan zihninin kavrayabileceği en uygun kelimeleri seçmiştir. Bu açıdan istivâ kelimesinin Arapların günlük hayatında yer aldığı ancak Kur'ân'ın kullanımıyla birlikte Yüce Allah için bilinen anlamının dışında başka bir anlam ifade ettiği görülmektedir.¹⁶

Söz konusu âyetlerde geçen diğer bir anahtar kelime ise “*دحا*” fiilidir. Bu kökün mazi, muzari ve mastar formu “*دَحَى-يَدْحُو-دَحُو*” ve “*دَحَى يَدْحَى دَحِيًّا*” şeklinde gelmektedir. Kelime, yerin yüzeyini döşemek, yayarak açmak, yumuşatmak ve genişletmek gibi anlamlara gelmektedir. Araplar devenin yumurta yapmak veya yumurtalarını bırakmak için kumu yayıp düzeltmesini ve böylece uygun ortam hazırlamasını bu kelime ile ifade etmektedirler.¹⁷

1.2. Bağlam Analizi

Söz konusu âyetlerin ifade ettiği anlamın tam olarak kavranabilmesi için, âyetlerin hem sûre içindeki konumu hem de genel Kur'ân bağlamı açısından ele alınması gerekmektedir. Zira, siyak ve sibakından bağımsız olarak tahlil edilen âyetlerin, murad-ı ilahiyi tam olarak yansıtmaları mümkün değildir. Fussilet sûresindeki âyetlerin ilk muhataplarının müşrikler olduğu bilinmektedir. Bu âyetlerde Yüce Allah yeri, göğü ve içindekileri çok kısa bir sürede yaratan zatı ile putlar arasında uluhiyet ve ubudiyette asla bir ortaklık olamayacağını vurgulamaktadır. Ayrıca, bu vasıflara sahip bir yaratıcının inkâr edilmesinin ve ona ortaklar uydurmanın aklen imkânsızlığı da bildirilmektedir.¹⁸

Fussilet sûresindeki âyetlere bakıldığında zaman, âyetlerin sûre bağlamında şu bilgilerle birlikte değerlendirilmesi gerektiği görülmektedir. Fussilet sûresinde Yüce Allah'ın Kur'ân'ı indirdiği, Kur'ân'ın anlaşılması maksadıyla, içinde nazil olduğu kavmin dili olan Arapça ile indirildiği, bu âyetlerin hem müjde hem de uyarı içerdiği belirtilmekte, buna rağmen insanların çoğunun ön yargılı oldukları, âyetleri dinlemeden

⁷ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el- Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî-İbrâhîm Sâmîrîrâî (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.), “Svy”, 7/325, 326; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “Svy”, 14/410, 411; Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan ed-Davûdî, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1991), “Svy”, 366-369; Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, thk. Muhammed Abdüsselam Harun (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979), “Svy”, 3/89, 90.

⁸ el-A'râf 7/54; Yûnus 10/3; er-Ra'd 13/2; Tâhâ 20/5; el-Furkân 25/20; es-Secde 32/4; el-Hadîd 57/4.

⁹ el-Bakara 2/29; Fussilet 41/11.

¹⁰ el-Kasas 28/14.

¹¹ el-Fetih 48/29.

¹² en-Necm 53/6.

¹³ Hûd 11/44.

¹⁴ el-Mü'minûn 23/28.

¹⁵ ez-Zuhuf 43/14.

¹⁶ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/409-412.

¹⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, Cemheretü'l-luğa, thk. Remzi Münîr Ba'lbeke (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987), “Dḥv”, 1/506; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Muhammed 'Avvad Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), Dḥv”, 5/123; İbn Fâris *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, Dḥv”, 2/333; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Dḥv”, 14/251.

¹⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 27/544.

ve anlamadan sırt çevirdikleri dikkate sunulmaktadır. Ayrıca bu âyetlerde inkarcıların, kalplerinin kapalı olduğunu, kulaklarında bu âyetleri duymaya mâni şeyler olduğunu ve bu hakikatlere ulaşmalarını engelleyen aşılmaz setlerin olduğunu ifade ederek kendilerini savundukları da bildirilmektedir. Müşrikler tarafından verilen bu cevaba karşılık Yüce Allah, Hz. Peygamber'in de onlar gibi bir beşer olduğunu fakat Allah'tan vahiy alması yönüyle onlardan ayrıldığını bundan dolayı da Hz. Peygamber'den vahiy kaynaklı emir ve yasaklara tabi olunması gerektiğini bildirmektedir. Yine söz konusu âyetlerde zekâtı vermeyen ve ahireti inkâr eden müşriklerin kaybettikleri vurgulanmakta, iman edip sâlih amel işleyenlerin ise ebedi cennet hayatını kazandıkları haber verilmektedir.¹⁹ Daha sonra Yüce Allah inkârda ısrar eden inkârcıların da farkında olduğu bir gerçekliği delil olarak sunmakta ve onları tefekkür etmeye davet etmektedir. Bu gerçekliğe göre Yüce Allah, hiçbir ortağı ve yardımcısı olmaksızın yeryüzünü iki günde yaratmış, bu yaratmada diğer varlıkların bir dahli olmadığını ikrar etmiş, bundan dolayı da uluhiyet ve ubudiyette asla şirki kabul etmemiş aksine bütün türleriyle birlikte reddetmiştir. Yeryüzünü sarsılmaz dağlar ile dayanıklı hale getirdikten sonra orayı bereketlendirmiş faydalanılması için gıdaları dört günde takdir etmiştir.²⁰ Yüce Allah yeryüzünü sağlam yapıp, yaşama elverişli kıldıktan sonra kudret ve iradesini henüz duman (toz bulutu) halinde olan göğe yöneltip, gökleri de iki günde yedi tabaka olarak düzenlemiştir. Daha sonraki âyetlerde ise helak edilen bazı kavimlerin akıbetlerini nazara vermek suretiyle inanmadıkları takdirde aynı akıbete duçar olmalarının kaçınılmaz olduğu vurgulanmaktadır.²¹ Bu açıdan bakıldığında yerin ve göklerin yaratılışının bir ikram ve lütuf olarak insanlara ihsan edildiği belirtilmekte; bu örneklerin Allah'ın varlığı, birliği, hikmeti ve kudretini destekleyici mahiyette olduğu üzerinde durulmaktadır.

Konuyla ilgili Nâziât sûresindeki âyetlerin bağlamına bakıldığı zaman şu veriler dikkat çekmektedir: Sûre, kıyametin oluşumu ve yeniden dirilme ile ilgili bazı sahnelere vurgu yaparak başlamaktadır. Daha sonra yeryüzünde maddi güce güvenerek uluhiyetini ilan eden Firavun ve Hz. Mûsâ arasındaki çarpıcı diyaloglara dikkat çekilmektedir. Kendisini tanrı ilan eden, peygamberin öğütlerini dinlemeyen ve ilahi ikazlara kulaklarını tıkayan Firavunun acı sonu nazara verilerek bu olaydan ibret alınması istenmektedir. Bu açıdan âyetler, insanın kendisini güçlü ve yenilmez görmemesi gerektiğine delalet etmektedir. Bundan dolayı burada Yüce Allah'ın, gökyüzü ve yeryüzünü içindikilerle beraber yaratmanın daha zor olduğunu vurguladığı görülmektedir. Böylece bu âyetlerde hem kendisini ve yaratılışını daha üstün gören insanlara cevap verilmiş hem de insanı, gökleri ve yeri yaratan Yüce Allah'ın inkâr edilemeyeceği, gücüne karşı durulamayacağı hususunda uyarılmış olmaktadır.²² Âyetlerin devamında kıyametin kesinlikle kopacağı, inkârcıları daha ağır cezaların beklediği dikkate sunularak onları yanlış inanç ve davranışlarından vazgeçirme isteği vurgulanmıştır. Söz konusu bu âyetlerde verilen örneklerin de Fussilet sûresindeki âyetler gibi Yüce Allah'ın varlığı, birliği ve kudretini tekit etmeye matuf olduğu görülmektedir.

Genel Kur'ân bağlamında bakıldığında ise Kur'ân'ın temel hedefinin Yüce Allah'ın varlığı, birliği, hikmeti ve kudretinin yüceliğini ifade etmek olduğu görülmektedir ki bu iki sûrede de verilen örneklerle aynı yolun izlendiği anlaşılmaktadır.

2. Müşkil Âyetlerin Çözümüne Yönelik Tahliller

Yukarıda detaylı bir şekilde ifade edilen Fussilet 9-12. ve Nâziât 27-30. âyetlerindeki çelişkinin

¹⁹ Fussilet 41/2-8.

²⁰ Fussilet 41/9, 10.

²¹ Fussilet 41/11-18.

²² en-Nâziât 79/1-33.

giderilmesine yönelik müfessirlerin yorumlarını iki ana başlıkta toplamak mümkündür.

2.1. Yeryüzünün Gökyüzünden Önce Yaratıldığını Savunanlar ve Delilleri

Bazı müfessirler, yerin ve göğün yaratılış sırasıyla ilgili yorumlarını, konu ilk olarak Bakara 29. âyetinde geçtiği için burada yapmayı tercih etmişlerdir. Bundan dolayı bu konu Bakara 29, Fussilet 9-12. ve Nâziât 27-30. âyetleri bağlamında ele alınmıştır. Belirtilen bu sûrelerdeki âyetlerden hareket eden müfessirlerin büyük bir kısmı yerin göklerden önce yaratıldığını ifade etmiştir. İlk filolojik/lügavî/dilbilimsel tefsirlerde²³ bu meselenin müşkil olarak ele alınmadığı sadece ilgili âyetlerde geçen kelime ve kavramların açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Söz konusu âyetlerde yer alan ve âyetlerin sağlıklı bir şekilde anlaşılması için anahtar kavram rolünde olan istivâ kelimesi ilk olarak Bakara sûresi 29. âyetinde²⁴ geçtiği için müfessirler çoğunlukla yorumlarını bu âyet çerçevesinde yapmışlardır. Arap dili ve tefsir âlimi Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822) İbn Abbâs'ın (öl. 68/687-88) bu kelimeye "صعد" yani yükselmek/yukarı çıkmak/doğrulmak manasını verdiğini aktarmaktadır.²⁵ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (öl. 209/824) âyetteki istivânın mecazen arşa çıkmak ve arşın üzerinde olmak anlamında olduğunu nitekim Arapların ata binmeyi "استويت على ظهر الفرس/atın sırtına yükseldim ve oturdum." şeklinde ifade ettiklerini belirtmektedir.²⁶ İbn Kuteybe ed-Dîneverî (öl. 276/889) âyetteki bu kelimeyi "عند لها/ona yönelmek" olarak tefsir etmektedir. Ona göre bu kelime bir kişinin yaptığı işi bitirip başka bir işe başlamasını ifade etmektedir.²⁷

Tespit edildiği kadarıyla Fussilet sûresindeki âyetler ile Nâziât sûresindeki âyetler arasındaki tenakuz durumunu ilk ele alan müfessir Muhammed b. Cerîr et-Taberî'dir (öl. 310/923). Taberî, Fussilet 41/9. "De ki: "Arzı iki günde yaratanı inkâr edip O'na başkalarını ortak mı koşuyorsunuz?" âyetinde bahsedilen iki günün pazar ve pazartesi günleri olduğunu, zira yerin yaratılışının bu günlerde olduğuna dair çeşitli rivayetler bulunduğunu ifade etmektedir. Konuyla ilgili Taberî, İkrime (öl. 105/723) ve İbn Abbâs kanalıyla gelen bir rivayeti aktarmaktadır. Bu rivayete göre Yahudilerden bazıları Hz. Peygamber'e gelip göklerin ve yerin yaratılış hakkında soru sormuşlardır. Hz. Peygamber ise Yüce Allah'ın pazar ve pazartesi günleri yeri, salı günü dağları, çarşamba günü bitkileri, perşembe günü gökyüzünü, cuma günü yıldızlar, güneş ve ayı yarattığını ifade etmiştir. Yahudilerin "Allah daha sonra ne yapmıştır?" diye sorması üzerine Hz. Peygamber "O Arş'a istiva etmiştir." diye cevap vermiş bunun üzerine Yahudiler "Şayet tamamlasaydın doğru söylemiş olacaktın" deyip "Daha sonra Tanrı dinlenmeye çekildi" demişlerdir. Hz. Peygamber ise onların bu sözlerine kızmıştır. Bu diyalogun ardından şu âyet nazil olmuştur: "Gökleri ve yeri altı günde yarattık da en küçük bir yorgunluk çekmedik."²⁸ Bu rivayet hakkında İbn Kesîr (öl. 774/1373) "هَذَا الْحَدِيثُ فِيهِ غَرَابَةٌ" demek suretiyle bunun garip bir hadis olduğunu belirtmektedir.²⁹ Ayrıca bu rivayet, Kütüb-i Tis'a'da da yer almamaktadır. Taberî'de geçen rivayet hakkında çeşitli görüşleri de veren Nâsirüddin el-Elbânî (1914-1999) bu rivayetin münker olduğunu

²³ Geniş bilgi için bk. Ali Bulut, *Filolojik Tefsir Doğuşu ve Öncüleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 13-22; İsmail Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 20-163; Faima İsrailova, "Dilbilim ve Çeviribilimin Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı", *Kur'an'ın Anlamada Yöntem -Dilsel Ağırlıklı Eleştirel Yaklaşım-* Editör: Mürsel Ethem (Ankara: İlahiyat, 2022), 17-67.

²⁴ el-Bakara 2/29 /هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

²⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdülfettâh İsmâil eş-Şelebî, (Kahire: Dârü'l-Mısriyye, ts), 1/25.

²⁶ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî, *Mecâzül-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts), 1/273.

²⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Ğarîbü'l-Kur'ân*. thk. Said Lihâm (b.y.: y.y., ts), 46.

²⁸ Kâf 50/38.

²⁹ Ebû'l Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur'ân'l-'azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selamet, (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 7/168.

ifade etmektedir.³⁰ Yine bu minvalde Taberî’de yer alan ve Ebû Hüreyre’den (öl. 58/678) gelen bir rivayete göre ise Yüce Allah, cumartesi günü toprağı, pazar günü dağları, pazartesi günü bitkileri, salı günü mekruh olan şeyleri, çarşamba günü ışığı, perşembe günü de hayvanları yaratmıştır. Hz. Âdemi de cuma günü ikindiden sonra yaratmıştır ki bu da akşam ve ikindi arasında cuma saatlerinin en son saatinde gerçekleşmiştir.³¹ Bu rivayet ise Müslim’in (öl. 261/875) *el-Câmi’u’s-şâhîh* ve Nesâî’nin (öl. 303/915) *es-Sünenü’l-kübrâ* adlı eserlerinde yer almakta olup sahih olarak değerlendirilmiştir.³² Bu rivayet hakkında İbn Kesîr “وَهُوَ مِنْ غَرَائِبِ الصَّحِيحِ” ifadesini kullanmıştır. Ayrıca İbn Kesîr, Buhârî’nin (öl. 256/870) bu hadisi kendi tarih kitabında (et-Târîhu’l-kebîr) illetli olarak vafettiğini, bunu hadis olarak değerlendirmediğini bu rivayetin ancak Ebû Hüreyre kanalıyla Ka’bü’l-Ahbâr’dan (öl. 32/652-53) gelen bir bilgi olduğunu ifade ettiğini de belirtmiştir. Yani bu rivayet Buhârî’ye göre hadis değildir. Ona göre bu rivayet yüksek olasılıkla, İsrâiliyâta dair rivayetleriyle tanınan tabii Ka’bü’l-Ahbâr’ın sözüdür.³³ Bu rivayeti değerlendiren Şuayb Arnavut (1928-2016) senette bulunan Eyyûb b. Halid’ten (?) dolayı bu rivayetin Ka’bü’l-Ahbâr’dan mevkûf olmasının en sahih görüş olduğunu ifade etmektedir.³⁴ Yukarıda ifade edildiği gibi Buhârî de bu rivayeti değerlendirmiş ve bu rivayetin illetli olduğunu ifade etmiştir.³⁵ Taberî’de yer alan daha sonra da birçok tefsirde kendisine yer bulan bu rivayetlere alanda uzman olan müfessir ve muhaddislerin yaklaşımları, bu rivayetlere karşı temkinli olunması gerektiğini göstermektedir.

Müfessirler söz konusu âyette yer alan “يَوْمَيْنِ” yani iki günün hangi günler olduğu hususunda da ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbâs, Abdullah b. Selâm (öl. 43/663-64) ve Süddî (öl. 127/745) ve müfessirlerin çoğunluğuna göre bu günler pazar ve pazartesi günleridir. Kur’ân’ı baştan sona kadar tefsir eden ilk müfessir olan Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767) ise bu günlerin salı ve çarşamba günleri olduğunu ifade etmiştir.³⁶ Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî (öl. 597/1201) âyetle ilgili olduğu belirtilen rivayetler arasında tercih yapmış ve İmam Müslim’in (öl. 261/875) *el-Câmi’u’s-şâhîh* adlı eserinde yer alan hadisi aktarmış ve bu rivayetteki bilgilerin daha doğru olduğunu ifade etmiştir.³⁷

Taberî, *istivâ* kelimesi hakkında birçok görüş bulunduğunu ifade ettikten sonra *istivânın*, kişinin gençliği ve kuvvetinin sona ermesi, içinde eğiklik ve zorluk olan işlerin doğrulması ve düzelmesi, bir şeye yönelmek, mülkiyet, el koyma, yükseklik ve yukarıda olma gibi manalara geldiğini belirtmektedir. Ona göre bu anlamlar içinde söz konusu âyetle uyumlu olan mana “علا عليه وارتفع” yani “üstüne çıktı ve yükseldi” manasıdır. Ayrıca Taberî, Arapların kelimelerinin bunun anlaşıldığını, bazılarının ise aşağıda olma/yukarıda olma gibi halleri Allah için kabul etmediklerinden dolayı “bir şeye yönelmek” gibi manalar verdiklerini bunun doğru olmadığını zira bu yükselmenin fiziken değil mülk, manen egemenlik, yükselme ve yukarı çıkma olduğunu vurgulamaktadır.³⁸

³⁰ Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’z-za’ife ve’l-mevzû’a ve eserühe’s-seyyi’ü fi’l-ümme* (Riyâd: Dâru’l-Meârif, 1992), (5973), 12/945-949.

³¹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân’an te’vîli âyi’l-Çur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 2000), 21/432, 433.

³² Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi’u’s-şâhîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki, (Beirut: Dâru İhyai’t-Türasi’l Arabî, ts), “Sıfatü’l-kıyâme”, 27; Ebû Abdırrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün’im Şelebî (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), (10943), 10/20.

³³ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Çur’ânî’l-azîm*, 7/168.

³⁴ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaut, Âdil Mürşid vd. (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), (8341), 14/82.

³⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâ’i’u’l-fevâ’id* (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-Arabî, ts.), 1/85.

³⁶ Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi’l-ilmî’t-tefsîr*, thk. Abdürrezzak el-Mehdi, (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001), 4/46.

³⁷ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 4/46.

³⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 1/429, 430.

Taberî “Böylece onları iki günde yedi gök olarak yarattı”³⁹ âyeti ile ilgili müfessir tâbî Süddî’den gelen bir rivayete yer vermektedir. Bu rivayete göre Yüce Allah semaya yöneldiği zaman, semadan, suyun nefes almasından kaynaklanan bir duman yükseliyordu. Bunun üzerine Yüce Allah bu dumanı bir sema yapmış, daha sonra perşembe ve cuma olmak üzere iki gün içinde de bunu yedi sema olarak takdir etmiştir. Yüce Allah son günde yerin ve göklerin yaratılışını tamamlayıp bir araya getirdiği için de son güne Cuma günü denmiştir.⁴⁰ İbn Kesîr bu ve buna benzer rivayetlerin çoğunun Süddî kanalıyla geldiğini fakat bu haberlerde gariplikler bulunduğunu bunların genelde isrâiliyât olarak telakki edildiğini belirterek bu tür rivayetlere temkinli yaklaşmıştır.⁴¹

Konuyla ilgili olarak İmam Mâturîdî (ö. 333/944) diğer müfessirlerden farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Ona göre “لَمَّا اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ” ifadesi yeryüzündekiler için takdir edilen rızıkların, faydaların ve gıdaların gökyüzü ile iribatlandırılması demektir. Zira gökyüzü olmasa yeryüzünün menfaatleri ve canlılar için takdir edilen rızıklar ortaya çıkmazdı. Ona göre Yüce Allah canlıların yaşamı için yeryüzünün yaratılışını, gökyüzünün yaratılışı ile tamamlamış olmaktadır.⁴² Bu hususta ikinci bir yorum yapan imam Mâturîdî, bu kelimenin yerle gök arasında bulunan havanın semaya yükseltilmesi manasını da barındırdığını ifade etmektedir. Zira ona göre yer ve gök bitişik olsa ve aralarında hava olmasa o zaman yerden beklenen faydalar elde edilmezdi.⁴³ Bu yorumların gelenekten farklı ve orijinal yorumları oldukları görülmektedir. Mâturîdî, Fussilet 11 ile Nâziât 30. âyetler arasında bir çelişki bulunmadığını ifade etmekte ve şöyle demektedir: “Yüce Allah bu âyette gökyüzünü yarattıktan sonra yeryüzünü yaydığına kastetmiştir. Yeryüzünün aslının yaratılması ise gökyüzünün yaratılmasından önce olmuştur. Bize göre bu iki âyet arasında zahirde bir çelişki yoktur. Ayrıca bu çelişkiyi gidermek için yeryüzünün gökyüzünden önce yaratıldığı gibi açıklamalara da gerek yoktur. Çünkü Yüce Allah, burada yeryüzünü iki günde yarattığını söylemekte, arkasından da semaya iradesini yönelttiğini buyurmaktadır. Burada gökyüzünü yeryüzünden sonra yarattı dememekte, aksine onu yarattıktan sonra iradesini göğe yöneltti demektedir. Bu bilgidен dolayı O’nun yeryüzünü daha önce yarattığı manası çıkmaz.”⁴⁴

Yeryüzünün yaratılışını önceleyen Zemahşerî (ö. 538/1144)’ye göre bir şey, herhangi başka bir şeye ilişmeden, doğrudan hedefine yönelmişse bu istivâ olarak tanımlanmaktadır. Ona göre bu âyette de kastedilen mana budur. Yine ona göre hikmetin gerektirdiği şey, Yüce Allah’ı yeryüzünün ve içindekilerinin yaratılmasından sonra, kendisini bundan vazgeçirecek herhangi bir şey olmaksızın doğrudan göğün yaratılmasına sevk etmiştir. Zemahşerî’ye göre Fussilet 11 ile Nâziât 30. âyetleri birbirleriyle çalışmamaktadır. Zira yeryüzünün fiziken yaratılması semanın yaratılmasından öncedir. Fakat yerin hayata elverişli kılınması ve düzenlenmesi ise ondan sonradır. Zemahşerî, âyetteki “لَمَّا” edatının, iki yaratma arasında bir süre bulunduğu anlamına gelmediğini, aksine iki yaratma arasındaki derece farkına, göklerin yaratılışının yeryüzünün yaratılışına olan üstünlüğüne delalet ettiğini ifade etmektedir.⁴⁵

Yeryüzünün daha önce yaratıldığını savunan Müfessir İbn Kesîr’e göre aslında Fussilet 9-12. âyetleri, Bakara sûresinin 29. âyetini açıklar mahiyettedir. Ona göre her iki âyet de yeryüzünün gökyüzünden önce

³⁹ Fussilet 41/12.

⁴⁰ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 21/440.

⁴¹ Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâil b. Sîhâbiddîn Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1988), 1/19.

⁴² Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/65.

⁴³ Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/66.

⁴⁴ Mâturîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/66.

⁴⁵ Ebü’l-Kasım Mahmud b. Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmi’zi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fi vüçûhi’t-te’vil*, (Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, 1986), 1/123, 124.

yaratıldığını ortaya koymaktadır. İbn Kesîr bu görüşünü desteklemek için İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) kanalıyla gelen bir rivayete başvurmuştur.⁴⁶ Tefsirinde bu rivayeti temel alan İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı tarih kitabında bunu tenkit etmiş, bu ve benzeri rivayetleri isrâiliyâtan saymıştır.⁴⁷ Ona göre yeryüzü bir temel ve asıl hükmündedir. Bir bina yapılacağı zaman önce temel atılır, sonra duvarları yapılır en son ise tavanı yapılır. İbn Kesîr, bazı âlimlerin her iki âyette geçen “^{۲۹}” edatının, haberin haber üzere atfı manasına geldiğini, fiilin fiil üzere atfı manası gelmediğini belirttiklerini ifade ederek bu görüşünü desteklemeye çalışmıştır.⁴⁸ İbn Kesîr'e göre Nâziât 30. “*Bundan sonra yeri yayıp döşedi*” âyeti daha önce yaratılan yeryüzünün yayılıp döşenmesini ifade etmektedir.⁴⁹ Ayrıca İbn Kesîr, Buhârî de yer alan uzun bir hadiste de İbn Abbâs'ın müşkil olan bu iki âyet grubunu bu şekilde açıkladığını ifade etmektedir.⁵⁰ Bu açıklamalardan İbn Kesîr'in de müfessirlerin çoğunluğunun ifade ettiği gibi yerin gökten önce yaratıldığı düşüncesini desteklediği anlaşılmaktadır.

Yerin yaratılışını önceleyen müfessirler daha çok Bakara 29 ve Fussilet 9-12. âyetlerindeki zahir ifadelerden yola çıkmışlar, Nâziât 27-30. âyetlerindeki faaliyetlerin gökyüzünün yaratılmasından sonra olduğunu ifade etmişlerdir. Bu müfessirlere göre Yüce Allah önce yeryüzünü yaratmış ardından gökyüzünü yaratmış akabinde ise tekrar yeryüzüne dönerek orayı yaşama elverişli hale getirmiştir.

2. 2. Gökyüzün Yeryüzünden Önce Yaratıldığını Savunanlar ve Delilleri

Fussilet 9-12. ile Nâziât 27-30. âyetler arasında tenakuz bulunduğunu kabul eden ve konuyu detaylı bir şekilde ele alan müfessir Fahreddin er-Râzî'dir (öl. 606/1210).⁵¹ Râzî, Bakara 29. âyette geçen “^{۲۹} اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ”⁵² ifadesindeki istivânın, ayağa kalkmak ve dikilmek anlamına geldiğini, bunun eğrilmek ve eğilmenin zıttı olduğunu belirtmektedir. Râzî'ye göre “^{۲۹} اسْتَوَىٰ” fiili cisimlere ait bir sıfat olduğundan Allah için kullanılması doğru değildir. O zaman bu fiilin tevil edilmesi gerekmektedir. Zira Yüce Allah için öncelik ve sonralık söz konusu değildir. Ona göre bunun tevili şöyledir: “Nasıl ki atılmış bir ok sağa sola iltifat edip yalpalamadan hedefine dosdoğru gittiğinde “استوى إليه” denilirse işte bu kabilden de Yüce Allah'ın “^{۲۹} اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ” ifadesi de istiare olarak kullanılmış olup manası "Yüce Allah, yerden sonra semayı yarattı ama aralarına bir zaman koymadı. Yeri yarattıktan sonra, başka hiçbir şeye yönelmeyip, doğrudan doğruya semaya yöneldi" demektir.”⁵³

Kavramsal çerçeveyi izah ettikten sonra Râzî, öncelikle tabiat ilmiyle uğraşanlardan bir kısmının Bakara 29 ve Fussilet 9-11. âyetlerini dikkate sunarak yeryüzünün göklerden önce yaratıldığını arkasından Nâziât 27-30. âyetlerini de delil göstererek göklerin yerden önce yaratıldığını ifade ettiklerini belirtmektedir. Râzî'ye göre tabiatçıların bu ifadesi, âyetler arasında bir çelişkinin varlığını hissettirmektedir. Râzî, âlimlerin bu müşkil duruma cevap verdiklerini ancak bu cevabın da sorunlu olduğunu ifade etmektedir. Âlimlere göre Yüce Allah'ın göğü yaratmadan önce yeri yaratması caizdir. Ancak Yüce Allah, Nâziât 30. âyette ifade edildiği gibi yerin yayılıp döşenmesini semanın yaratılmasından sonraya bırakmıştır. Râzî'ye göre bu cevapta iki müşkil vardır. Birincisi, yeryüzü büyük bir cisim olduğu için yaratılması ve düzenlenmesinin birbirinden ayrı olması

⁴⁶ Rivayet için bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/214.

⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 1/19.

⁴⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/213-215; 7/165-168.

⁴⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 7/165.

⁵⁰ bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 7/166.

⁵¹ Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l Arabî, 1999), 27/543-546.

⁵² el-Bakara 2/29.

⁵³ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 2/380.

düşünülemez. İkincisi ise “O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı”⁵⁴ âyeti yeryüzünün ve yerdekilerin yaratılmasının, gökyüzünün yaratılmasından önce olduğuna delalet etmektedir. Yerdeki şeylerin yaratılması ise ancak, yeryüzünün yayılmasından sonra mümkün olur. Buna göre âyet, göğün yaratılmasından önce, yeryüzünün yayılmış olmasını gerektirir. Bu da bir çelişkiye neden olmaktadır. Bu çelişkinin giderilmesi için “Yeryüzünü de bundan sonra yaydı.”⁵⁵ âyetini delil gösterenler, göğün yaratılışının yeryüzünün yaratılışından önce olmasını gerektiğini, bununla beraber göğün düzenlenmesinin yeryüzünün yaratılmasından önce olmasını gerektirmediğini ifade etmişlerdi. Fakat “Sizi yaratmak mı daha zordur, yoksa göğü yaratmak mı? Ki onu Allah bina edip yükseltmiş ve ona şekil vermiştir.”⁵⁶ âyeti de gökyüzünün yaratılıp düzene konulmasının, yeryüzünün döşenmesinden önce olduğunu gösterir. Râzî’ye göre yerin döşenmesi, yerin yaratılmasından ayrılmayan bir husustur. Buna göre göğün yaratılıp düzenlenmesi, yeryüzünün yaratılmasından öncedir. Râzî bu sorulara verilen cevapları yetersiz ve sorunlu bulduğu için üçüncü bir yol açar ve söz konusu âyetlerde yer alan “ف” edatının bu âyetlerde tertibi göstermediğini sadece nimetleri saymak için kullanıldığını ifade eder. Râzî bu ifadeleri şu örneğe benzetmektedir. Birisinin başkasına “Sana büyük nimetler verip, sonra senin kıymetini yüceltip, sonra düşmanlarını senden uzaklaştırmadım mı?” demesi gibidir. Bu sözle adamın daha sonra zikrettiği şeyleri, daha önce yapmış olması muhtemeldir.⁵⁷ Buna göre sıralama her ne kadar böyle ise de Yüce Allah’ın önce yeryüzünü yaratmış olması muhtemeldir.

Râzî, Fussilet sûresindeki ilgili âyetleri tefsir ederken konuyu tekrar gündeme getirmekte ve daha detaylı işlemektedir. O burada, âlimlerin “Önce yer mi yaratıldı yoksa gök mü yaratıldı?” sorusuna verdikleri cevap üzerinde durmakta bu cevabın yeterli olmadığını açıklamaktadır. Âlimlerin bu soruya verdikleri cevap şu şekildedir: “Yüce Allah önce iki günde yeryüzünü yarattı ardından gökleri yarattı. Gökleri yarattıktan sonra tekrar yeryüzüne döndü ve yeryüzünü döşeyip yaydı.”⁵⁸ Râzî bu cevabın şu sebeplerden dolayı sorunlu olduğunu ifade etmektedir:

1. Yüce Allah Fussilet sûresindeki âyetlerde⁵⁹ önce yeri yarattığını daha sonra ise yere dağları yerleştirdiğini, orayı bereketli kıldığını ve türlü gıdalarla takdir ettiğini bildirmektedir. Râzî’ye göre yeryüzünün üst tarafından dağların yerleştirilmesi, yerde insan ve diğer varlıkların ihtiyaçlarını karşılayacak gıdaların takdir edilmesi ve yerin ağaç, bitki ve hayvanlarla bereketli hale getirilmesi için yerin yayılıp döşenmiş “الْبَحْرُ” olması gerekmektedir. Aksi halde yeryüzünde bu faaliyetlerin icra edilmesi mümkün değildir. Hâlbuki Yüce Allah âyette “Sonra göğe yöneldi”⁶⁰ buyurmuştur ki bu da göğün yaratılmasının yerin yaratılmasından ve o yerin yayılıp döşenmesinden sonra olmasını gerektirmektedir. Bu durum da sorunun geçerliliğini devam ettirdiğini ve bir cevaba kavuşmadığını göstermektedir.

2. Râzî, astronomi delillerinin yeryüzünün yuvarlak (küre) olduğuna delalet ettiğini vurguladıktan sonra, ilk yaratıldığı zaman yuvarlak olan yerkürenin hala yuvarlak olmaya devam etmesinin ilk başta da yeryüzünün yayılıp döşendiğine işaret ettiğini belirtmektedir. Ona göre şayet, ilk yaratılışta yerkürenin yuvarlak olmadığı sonradan yuvarlak olduğu söylenirse, o zaman da bu hale gelmeden önce yeryüzünün düz olduğu daha sonra “küre olma vasfının” ondan alındığı söylenirse bu cevap yanlış ve geçersiz bir cevap olur.

⁵⁴ el-Bakara 2/29.

⁵⁵ en-Nâziât 79/30.

⁵⁶ en-Nâziât 79/27, 28.

⁵⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 2/380, 381.

⁵⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 27/546; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 15/346.

⁵⁹ Fussilet 41/9-12.

⁶⁰ el-Bakara 2/29; Fussilet 41/11.

3. Râzî, yeryüzünün gayet büyük bir kütle olduğunu dolayısıyla bu derece büyük olan bir cismin varlık sahnesine çıktığı andan itibaren yayılmış ve döşenmiş olması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre gerçek bu olduğu halde yeryüzünün daha önce yayılıp döşenmediğini sonradan yayılıp döşendiğini ifade etmek yanlış bir düşüncedir.

4. Râzî'ye göre söz konusu âyetlerde ifade edildiğine göre yerin bizzat kendi yaratılışı iki, yerdeki diğer şeylerin yaratılışı iki ve göklerin yaratılışı da iki günde gerçekleşmiştir ki bu da altı gün eder ve bu rakam Kur'ân'da göklerin ve yeri altın günde yaratıldığını ifade eden diğer âyetlerle uyumludur.⁶¹ Şayet yeryüzünün yayılıp döşenmesi bundan sonraki bir günde olmuşsa, o zaman yeryüzünün yayılıp döşenmesi altı günden sonra başka bir zamanda meydana gelmiş demektir. Bu durumda da göklerin ve yerin yaratılması alt günden daha fazla bir zamanda olmuş olur ki bu da göklerin ve yerin altı günde yaratıldığını ifade eden âyetlerle çeliştiği için batıldır, kabul edilemez.

5. Râzî, Fussilet 11. "Ona ve yeryüzüne, "İsteyerek veya istemeyerek gelin" dedi." âyetindeki ifadelerin gökyüzü ve yeryüzünün varlık sahnesine çıkmalarını ifade eden bir kinaye olduğu hususunda bir tartışma bulunmadığını ifade etmektedir. Ona göre şayet göğün yaratılışı yerin yaratılışından önce olsaydı, o zaman "Gönüllü veya kerhen gelin" şeklindeki Yüce Allah'ın çağrısı, zaten mevcut olan bir varlığa yönelik olacaktı ki bu da muhal ve batıl olan bir yaklaşımdır.⁶²

Görüldüğü gibi Fahreddin Râzî konuyu etraflı bir şekilde işlemiş ilgili delilleri ve tenkitleri açık ve net bir şekilde ortaya koymuştur. Yukarıda da ifade edildiği gibi Râzî, âlimlerin söz konusu müşkili çözmek için verdikleri cevabı yetersiz ve sorunlu bulmuş bundan dolayı da bu hususta yeni bir fikir ortaya atmış ve bunu temellendirmeye çalışmıştır. Ona göre ifade edilenin aksine gökler yeryüzünden önce yaratılmıştır. Râzî'ye göre söz konusu âyette geçen "الْحَلْقُ" kelimesi sadece bir şeyi oluşturmak ve icat etmekten ibaret değildir. Nitekim Hz. İsa'nın durumunu bildiren âyette "إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ/Allah nezdinde İsa'nın durumu Âdem'in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona "ol" dedi ve oluverdi."⁶³ denilmiştir. Ona göre şayet "الْحَلْقُ" kelimesi bildiğimiz anlamda bir yaratmayı ifade etmiş olsaydı o zaman âyetin takdiren şöyle olması gerekirdi: "إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ أَوْجَدَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ" bu da imkânsız bir durumdur. Zira bu durumda Yüce Allah'ın mevcut bir varlığa "ol" demiş olması, mevcut varlığın da bunun üzerine yeniden var olması gerekirdi ki bu da muhaldir. Râzî'ye göre o zaman âyette kullanılan "الْحَلْقُ" kelimesi bir şeyi yoktan var etmek manasında olmayıp bir şeyi varlık sahnesine getirmeden önce ölçmek, biçmek ve planlamak anlamında olmalıdır. Zira takdir etmek, Yüce Allah'ın bir şeyi var edeceğine dair hüküm vermesi ve zamanı geldiğinde ise bunu gerçekleştirmesi demektir. Buna göre söz konusu âyetteki "خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ/Yeri iki günde yarattı."⁶⁴ ifadesi aslında "أَنَّهُ فَضَىٰ بِخُلُودِهِ فِي يَوْمَيْنِ/Yüce Allah, yerin iki günde meydana gelmesine hükmetti" demektir. Zira Râzî'ye göre Yüce Allah'ın şunun falanca zamanda olacağını takdir etmesi, bunun hemen olmasını gerektirmez. Böylece Yüce Allah'ın yerin iki günde meydana geldiğine dair hükmü, gökleri meydana getirmeden önce var olan bir hükümdür. Bundan dolayı yerin yaratılması ile ilgili hükümden, yerin göklerin yaratılmasından önce yaratıldığı şeklindeki bir hüküm çıkmaz.⁶⁵ Böylece Râzî, geleneğin aksine farklı bir yöntem takip ederek müşkil olan bu meseleyi çözdüğünü bunun da ulaşabildiği en iyi sonuç olduğunu ifade etmiştir.

⁶¹ el-A'râf 7/54; Yûnus 10/3; Hûd 11/7; Furkân 25/59; es-Secde 32/4; Kâf 50/38; el-Hadîd 54/4.

⁶² Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 27/546, 547.

⁶³ Âl-i İmrân 3/59.

⁶⁴ Fussilet 41/9.

⁶⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 27/549.

Konuyla ilgili olarak müfessir Kurtubî de (öl. 671/1273) “الْحَلْقُ” kelimesinin iki anlamı bulunduğunu belirtmekte ve bu kelimenin birinci anlamının “التَّعْدِيرُ” yani ölçmek, biçmek, tasarlamak ve planlamak olduğunu; ikinci anlamının ise “الْإِنشَاءُ وَالْإِحْتِرَافُ وَالْإِبْدَاعُ” yani inşa etmek, icat etmek ve yaratmak olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶ Kurtubî söz konusu âyetteki “مَّمَّ” edatının haddi zatında işin tertip sırasını gözetmediğini sadece haber verme açısından bir tertip olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷ Kurtubî, Bakara 29 ve Fussilet 9-12. âyetlerinin zahirinin yerin gökten önce yaratıldığına delalet ettiğini ancak Nâziât 27-30. âyetlerinin ise göğün yerden önce yaratıldığına delalet ettiğini ifade etmektedir. Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721) ve diğer müfessirlerin aksine Katâde b. Diâmé'nin (öl. 117/735) göğün yerden önce yaratıldığını ifade ettiğini beyan eden Kurtubî, Katâde'nin görüşünün doğru olduğu belirtmektedir. O bu hususta tercihini şöyle açıklamaktadır: “Yüce Allah'ın izniyle Katâde'nin görüşünün doğruluğu açıkça ortadadır. Bu görüşe göre Yüce Allah, önce semanın dumanı sonra da yeri yarattı, sonra da göğe, henüz duman halinde iken yöneldi ve orayı düzenledi. Bundan sonra da yeri genişletip yaydı.”⁶⁸

Göğün, yerden önce yaratıldığını ifade eden müfessir Beydâvî, Bakara 29. âyette yerin yaratılışını zikrettikten sonra “مَّمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ” âyetinde yer alan “مَّمَّ” edatının, tıpkı Beled 90/17. âyetinde “مَّمَّ سَكَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ” olduğu gibi zaman itibariyle arada bir süre bulunduğuna değil, iki yaratma arasındaki derece farkına, göklerin yaratılmasının yeryüzünün yaratılmasına olan üstünlüğüne delalet ettiğini belirtmektedir. Yine ona göre şayet “مَّمَّ” edatı zahirine göre anlaşılırsa o zaman da bu durum Nâziât 41/30. “Bundan sonra da yeryüzünü yayıp döşedi.” âyetinin zahirine muhalif düşmektedir.⁶⁹

Ebüs-suûd Efendi'ye (öl. 982/1574) göre Bakara 29. âyetteki “مَّمَّ” edatı ulvi âlemin yaratılmasında bulunan, ama süflî âlemin yaratılmasında bulunmayan meziyet, değer, fazilet ve üstünlüğü bildirmek için kullanılmıştır. Yoksa âyetteki edat zamanda sonralık ve gecikme anlamı itibariyle kullanılmamıştır. Zira ona göre göklerin yedi gök olarak yaratılmasının, yeryüzündekilerin yaratılmasından önce olduğu ve yeryüzündekilerin yaratılmasının da yeryüzünün döşenmesinden sonra olduğu hususunda şüphe bulunmamaktadır. Çünkü “وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَلْحِيهَا” âyeti bu anlama delalet etmektedir. Buna göre Yüce Allah'ın iradesini semaya yöneltmesi yerin daha önce mevcut olmasını gerektirmez.⁷⁰ Ebüsuûd Efendi Fussilet 11. âyeti tefsir ederken Fussilet 9 ve 10. âyetlerde takdir yani planlama keyfiyetinin beyan edildiğini 11. âyette ise tekvin yani yaratma keyfiyetinin beyan edildiğini vurgulayarak “الْحَلْقُ” kelimesinin bu anlamını öne çıkartmak suretiyle göklerin yerden önce yaratıldığını ifade etmektedir.⁷¹

Meseleyi detaylı bir şekilde işleyen müfessir Muhammed Tâhir İbn Âşûr (1879-1973) bu konunun iyi kavranılması açısından “الْحَلْقُ” kelimesinin anlamının anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. O “الْحَلْقُ” kelimesinin aslen bir takdir ve düzen üzere var etme manasına vurgu yapmakta; ayrıca kelimenin Kur'ân ve şeriat keliminde bir şeyi yoktan var etmek olduğunu da belirtmektedir.⁷² İbn Âşûr Bakara 29. âyette geçen “مَّمَّ” edatı için, “Şayet göklerin yaratılışı yerin yaratılışından sonra ise zamansal sonralık veya sıralı tertip ikisi de

⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/226.

⁶⁷ el-Bakara 2/29.

⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/255, 256.

⁶⁹ Ebû Said Abdullah b. Ömer Beydâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1997), 1/66; 5/67, 68.

⁷⁰ Muhammed b. Muhammed Ebüsuûd el-İmâdî, *İrşâdü'l Akli's-Selîm ila Mezâya'l-Kitabi'l-Kerîm*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l Arabî, ts.), 1/78.

⁷¹ Ebüsuûd, *İrşâdü'l Akli's-Selîm*, 8/5.

⁷² Geniş bilgi için: bk. Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, (Tunus: Dâru't Tunisiye, 1984), 1/327, 328.

söz konusudur. Eğer göklerin yaratılışı yerin yaratılışından önce ise o zaman sadece sıralı tertip söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında burada sıralı tertibin olduğunu ifade etmek daha doğrudur.” demektedir.⁷³

İbn Âşûr, yer ve göğün yaratılış sırası hakkında tartışma olduğunu, çoğunluğun “yerin yaratılışının göğün yaratılışından önce olduğu” şeklindeki düşünceyi benimsediğini Katâde, Süddî ve Mukâtil gibi âlimlerin göğün önce yaratıldığını belirttiklerini dikkate sunmaktadır. İbn Âşûr göğün yerden önce yaratıldığı düşüncesini tercih ettiğini zira Nâziât 30. âyette geçen “بَعْدَ ذَلِكَ/bundan sonra” lafzının “sonralık” anlamı açısından “مِّنْ/sonra” lafzından daha baskın olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bilimsel verilere göre yerin, güneş sistemindeki diğer gezegenler gibi Güneş’ten ayrılmış bir küre olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu veriler yeryüzünün göklerden sonra yaratıldığını açıklamaktadır.⁷⁴

Fussilet 11. âyetinde kullanılan “مِّنْ” edatının da “لِلرَّيْبِ الرَّيْبِي” sıraya göre düzenlemek anlamında olduğunu ifade eden İbn Âşûr, atıf yapılan cümlenin içeriğinin, kendisine atfedilen cümlenin içeriğinden mertebe açısından daha önemli olduğuna işaret ettiğini belirtmektedir. Bu da göklerin yaratılışının, yerin yaratılışından daha büyük bir iş olduğunu göstermektedir. Ona göre bu, ne yerin yaratılışından sonra göklerin yaratılışına iradenin bağlandığı anlamına gelir, ne de göklerin yaratılışının yerin yaratılışından sonra gerçekleştiği anlamına gelir.⁷⁵ Yine ona göre âyetin devamındaki “Yüce Allah semaya ve arza, “İsteyerek veya istemeyerek gelin!” buyurdu.” ibareleri Yüce Allah’ın iradesinin tek bir teveccühle göklerin ve yerin yaratılışına yöneldiğini göstermektedir. Fakat bu iradenin gerçekleşmesi ise farklı zamanlarda meydana gelmiştir. Buna göre irade, göğün yaratılışını öncelmiş arkasından da yerin yaratılışı meydana gelmiştir ki bu da “الاستواء” kelimesi ile ifade edilmiştir. Zira âyette geçen “الاستواء” lafzı takdir yani planlama ifade ederken “أَتِيَا” emri tekvin yani oluşum ifade etmektedir.⁷⁶

Yine İbn Âşûr, söz konusu âyette geçen duhân kelimesinden “karanlık bir şeyin” kastedildiğini ifade ederek sahabeden Ebû Rezîn el-‘Ukaylî’nin (?) Hz. Peygamber’e “Ya Resulallah! Rabbimiz mahlûkatı yaratmadan önce neredeydi?” şeklinde bir soru sorduğunu, Hz. Peygamber’in de “Üst tarafında hava ve alt tarafında hava olmayan amâ içindeydi”⁷⁷ şeklinde cevap verdiğini ifade ederek görüşünü desteklemeye çalışmıştır. Ona göre hadiste geçen “العماء” kelime anlamı itibariyle ince bulutu, körlüğü, dipsiz karanlığı ifade eder. Bu ise Yüce Allah’ın mevcudatı yarattığı asli unsurun, insan anlayışının kavrayacağı bir zihne yakınlaştırma temsilidir. Bu açıdan bakıldığında da bu temsil gökyüzünün, yeryüzünden önce yaratıldığına işaret etmektedir.⁷⁸ Netice itibariyle İbn Âşûr bu husustaki görüşünü “Göklerin yaratılışı, yerin yaratılışından önce meydana gelmiştir. Bu çıkarım da astronomi ilminin kurallarına uygundur.” demek suretiyle ortaya koymaktadır.⁷⁹

Farklı bir yaklaşım ortaya koyma gayretinde olan Müfessir Mevdûdî (1903-1979) “مِّنْ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُحَانٌ” âyetini tefsir ederken, semanın bütün gökleri kapsadığını belirtmektedir. Ona göre yeryüzünün, gökyüzünden önce yaratıldığı, daha sonra dağların yerleştirildiği ve bereketli gıdaların takdir edildiği şeklinde kabul etmek

⁷³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/384; 24/245.

⁷⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/384.

⁷⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 24/245.

⁷⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 24/246.

⁷⁷ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi 'u's-şâhih*. thk. Muhammed Şakir, M. Fuâd Abdülbâki, İbrahim Atve, (Kahire: Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), “Tefsir”, 11; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce -el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki (y.y, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.), Mukaddime, 13.

⁷⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 24/246.

⁷⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 24/249.

doğru değildir. Zira Fussilet 11 “*Sonra duman hâlinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, “İsteyerek veya istemeyerek gelin” dedi. İkisi de “İsteyerek geldik” dediler.*” âyetindeki emir gelmeden önce yeryüzü ve gökyüzü daha teşekkül etmemiştir. Kainatın oluşumu ise daha yeni başlamaktadır. Bu açıdan sadece söz konusu âyetteki “*ف*” edatından hareketle yeryüzünden sonra gökyüzünün yaratıldığı iddia edilemez. Zira Kur’ân’da “*ف*” edatının zaman tertibi değil de beyan tertibi olarak kullanıldığını gösteren örnekler çoktur. Ona göre bunun bir önemi de bulunmamaktadır. Zira Kur’ân, muktezayı hale mutabık olarak bazen yeri bazen de göğü önce zikretmektedir.⁸⁰

Son dönem müfessirlerinden Bediüzzaman Said Nursî de bu konuyu Bakara sûresi 29. âyeti tefsir ederken işlemiş ve konuya ayrı bir bakış açısı kazandırmıştır. Ona göre yer ve göğün yaratılışında öncelik ve sonralık yoktur. Esas itibarıyla ikisi birlikte aynı anda yaratılmış olup sonradan birbirlerinden ayrılmıştır. Said Nursî bu görüşünü hem Kur’ân’î bilgiler ile hem de pozitif bilimin verileri ile desteklemeye çalışmaktadır. Bu açıdan ona göre Bakara 29. âyette kullanılan “*ف*” edatı yerin gökten önce, Nâziât 30. âyetteki “*بَعْدَ ذَلِكَ*” ifadesi ise göğün yerden önce yaratıldığına delalet etmekte ise de durum haddi zatında tam da böyle değildir. Nursî, bu görüşünün doğruluğunu teyit etmek için daha önceki müfessirlerin başvurmadığı başka bir âyetten yararlanmakta ve şöyle demektedir: “*كَانَتْ رُبَّمَا نَفْسًا مَّاءًا/ Gökler ile yer bitişik idi biz onları ayırdık.*” âyeti⁸¹ ikisinin bir maddeden beraber yaratıldığını ve sonra birbirinden ayırt edildiğini göstermektedir.⁸²

Nursî, konunun daha iyi anlaşılması için dini kaynaklardan elde edilen bilgiler ile pozitif bilimin elde ettiği bulgular arasında bir kıyaslama yapar. Dini kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Yüce Allah, önce bir cevher yani maddenin özünü yaratmış sonra ona tecelli etmiş, bu maddenin bir kısmını buhar, bir kısmını ise sıvı kılmıştır. Daha sonra sıvı olan kısma tecelli etmiş, onu da köpük haline getirmiştir. O köpükten de yeryüzünü veya yedi küreyi yaratmıştır. Bu itibarla her küre için hava-i nesimiden (hoş, tatlı hava/rüzgâr) bir gök meydana gelmiştir. Sonra Yüce Allah, ilk tecellide yaratılan maddenin özünden elde edilen buharı yayıp genişletmiş ondan da gökleri meydana getirmiştir. Pozitif bilimin aktardığına göre ise güneş sistemi özü itibarıyla basit bir madde iken sonra bir tür buhara dönüşmüş o buhardan da mayi-i nârî (kaynar sıvı) meydana gelmiş akabinde ise bu sıvı katlaşmıştır. Daha sonra bu büyük sıvı kütle, şiddetli bir şekilde hareket edip döndüğü için bazı büyük parçalarını fırlatmıştır. Fırlatılan ve fezaya dağılan o parçalar da yoğunlaşarak bir araya gelmiş ve gezegenleri oluşturmuşlardır. İşte yeryüzü de bu gezegenlerden bir tanesidir. Böylece her iki görüşü nazara veren Said Nursî, bu iki görüşü telif etmeye çalışmıştır. O “*وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ/ Onun arşı su üzerindeydi*”⁸³ âyetini dayanak göstererek, daha önce güneş sisteminin ve yerin ortak maddesi olan esîr maddesine⁸⁴ dikkat çekmekte bu ikisinin hamur misali birbirine yapışık olduğu sonradan ayrıldıkları üzerinde durmaktadır. Ona göre bu âyet, aynı zamanda yaratılan ilk maddenin esîr maddesi olduğuna da işaret etmektedir. Esîr ise su hükmünde olan daha latif bir madde olup Yüce Allah’ın ilk tecellilerine merkez olmuştur. Yüce Allah daha sonra esîr maddesini cevher-i ferde yani âlemin meydana gelişinde temeli teşkil eden, daha küçüğe bölünemeyen özdeş parçalara dönüştürmüştür. Sonra bu parçaların bir kısmını kesif/yoğun yapmış bu kesif kısmından da meskûn olmak üzere yedi küre yaratmıştır ki yeryüzü de bunlardandır. Ona göre

⁸⁰ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 5/181.

⁸¹ el-Enbiyâ 21/30.

⁸² Said Nursî, *İşârâtü'l-Îcâz fi Mezâmmi'l-Îcâz*, çev. Abdülmecit Nursi (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022), 618.

⁸³ Hûd 11/7.

⁸⁴ Esîr: Eski stoacıların ve günümüzde teozofların "aether" dedikleri, maddenin insanın beş duyusu ile algılayamadığı; katı, sıvı ve gaz hâllerine oranla yoğunluğu daha az, vibrasyonel hızı daha yüksek, daha süptil ve daha akışkan hâline verdikleri addır. Vikipedi Özgür Ansiklopedi, “*Viki Esîr*” (Erişim 25 Ekim 2024); Esîr: Atomlar arasındaki boşluğu ve bütün evreni doldurduğu varsayılan, ağırlığı olmayan, ısı ve ışığı ileten töz. Türk Dil Kurumu (TDK), “*Sozluk*. gov. tr.” (Erişim 25 Ekim 2024).

yeryüzünün hepsinden evvel yoğunlaşması, sertleşmesi ve kabuk bağlaması uzun zamanlardan beri hayat kaynağı olması nedeniyle yaratılışı göklerden öncedir. Fakat yeryüzünün yayılıp genişletilmesi ile insanların yaşamına elverişli bir vaziyete gelmesi göklerin düzenlenmesinde sonra olması yönüyle de yaratılışı göklerden önce başlasa da aslında başlangıçta ikisi beraberdiler.⁸⁵ Böylece Nursî, yukarıda ifade edilen çeşitli âyetlerden yararlanarak konu ile ilgili görüşleri uzlaştırmaya çalışmış, asıl itibariyle gökyüzü ve yeryüzünün başlangıçta aynı maddeden aynı anda yaratıldığını, bu açıdan aralarında yaratılış açısından öncelik-sonralık bulunmadığını vurgulamış daha sonraki aşamada ise birbirine yapışık olan yeryüzü ve gökyüzünün birbirinden ayrıldığını ifade etmiştir. Said Nursî'nin bu yaklaşım tarzı konuya ayrı bir derinlik kazandırmıştır.

Sonuç

Her çeşit kusur ve çelişkiden uzak olan Kur'ân âyetlerinin arasında tenakuz bulunduğu vehmi ve bu vehimlerin giderilmesine yönelik ilmi çalışmalar ilk dönemlere kadar gitmektedir. İyi niyetle bağdaşmayan, "âyetler arası çelişki" iddiası çeşitli Kur'ân ilimlerinin oluşmasına ve bu sahada birçok faydalı bilginin üretilmesine katkı sunmuştur. Bu anlamda Fussilet 9-12. ile Nâziât 27-30. âyetleri arasında, yeryüzü ve gökyüzünün yaratılış sırasının tespiti hususunda bir çelişki olduğu iddia edilmiştir. Bu çalışmada söz konusu âyetler arasında iddia edilen çelişkinin olup olmadığı tartışılmıştır. Yapılan araştırma çerçevesinde bu hususta iki ana görüş olduğu tespit edilmiştir. İbn Abbâs başta olmak üzere Taberî, Zemahşerî, İbn Kesîr ve Âlûsî gibi müfessirlerin çoğunluğunun oluşturduğu gruba göre Bakara ve Fussilet sûrelerinde belirtildiği gibi Yüce Allah önce yeryüzünü yaratmış, daha sonra da gökleri yaratmıştır. Nâziât sûresinde ise Yüce Allah, tekrardan yeryüzüne dönerek orayı yaşama elverişli hale getirdiğini bildirmiştir. Bu düşünceyi savunan gruba göre Nâziât sûresinde ifade edilen durum yaratma değil sadece düzenlemedir. Bu grup böylece müşkil durumu ortadan kaldırdıklarını ifade etmişlerdir. Tabiinden Katâde, Süddî ve Mukâtil başta olmak üzere Fahreddin Râzî, Kurtubî, Beydâvî ve İbn Âşûr gibi müfessirler de gökyüzünün yeryüzünden önce yaratıldığını ifade etmişlerdir. Bu düşünceyi savunan gruba göre birinci grubun cevabı, konuyu çözemediği gibi başka sorunların oluşmasına da kapı aralamıştır. Gökyüzünün yeryüzünden önce yaratıldığını ifade eden müfessirler, âyetlerde kullanılan kelimelerin tevil edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu anlamda böyle düşünenlere göre söz konusu âyetlerde geçen "خَلَقَ" fiili bilinen anlamda bir yaratma olmayıp bir şeyin var edilmeden önce ölçüp biçilmesi ve planlanıp takdir edilmesi anlamındadır. Buna göre göğün ve yerin yaratılışı önceden planlanmış ancak gökyüzü, yeryüzünden önce yaratılmıştır. Bu âlimlere göre âyetlerde yer alan "عَلَّمَهُ" edatı ise zaman açısından sonralığa değil, iki yaratma arasındaki derece farkına delalet etmektedir. Ayrıca konuyu detaylı bir şekilde ele alan Fahreddin Râzî, yeryüzünün gökyüzünden önce yaratıldığını savunanların müşkili halletmek için verdiği cevabı aklen beş açıdan eleştirmiş ve bu cevabın doğru olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır. Netice itibariyle, yukarıda belirtildiği gibi, ikinci grubun delilleri ve pozitif bilimin ulaştığı veriler de göz önünde bulundurulduğunda göklerin, yeryüzünden önce yaratılmış olma fikrinin daha tutarlı olduğu ifade edilebilir. Bununla beraber, meselenin halli açısından Said Nursî'nin uzlaştırıcı görüşünün de üzerinde durulması gerektiği görülmektedir. Son olarak, tefsir ve astronomi alanındaki uzmanların bir araya gelerek, konuyla ilgili ortak bir çalışma yapmalarının daha sağlıklı bir sonucun elde edilmesine katkı sunacağı düşünülmektedir.

⁸⁵ Nursî, *İşârâtü'l-İ'câz fi Mezâmmi'l-İcâz*, 618-620.

Kaynakça

- Aydın, İsmail. *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 122.
- Beydâvî, Ebû Said Abdullah b. Ömer. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1997.
- Bulut, Ali. *Filolojik Tefsir Doğuşu ve Öncüleri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *eş-Şihâh fi'l-luğa*. thk. Ahmed Abdülğafur Atâr, 6 Cilt. 4. Basım. Beyrut: Dâru'l-İlmi lil-Melayîn, 1987.
- Dinler, Murat. "Müşkilü'l-Kur'an", FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 11 (Bahar 2018), 315-356.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-muhîf*. thk. Sıdkı Muhammed Cemil. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1999.
- Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî, *Mecâzü'l-Ḳur'ân* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts)
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Muhammed 'Avvad Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdi Mahzûmî-İbrâhîm Sâmirrâî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-hilâl, ts.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me'âni'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâfî, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdülfettâh İsmâil eş-Şelebî. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't Tunusiye, 1984.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Cemheretü'l-luğa*. thk. Remzi Münîr Ba'İbekî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.
- İbn Hanbel. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel. thk. Şuayb el-Arnâvut, Âdil Mürşid vd. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb. *Bedâ'i' u'l-fevâ'id*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, ts.
- İbn Kesîr, Ebû'l Fîdâ İsmail b. Ömer. *Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-'azîm*. thk. Sami b. Muhammed Selamet, 8 Cilt. 2. Basım. Riyad: Dâru Tayyibe, 1999.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. 14 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Ġarîbü'l-Ḳur'ân*. thk. Said Lihâm. b.y.: y.y., ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah b. Muhammed Yezid Mâce el-Kazvîni. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki, 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. 3. Basım. Beyrut: Dâru Sâdır, 1993.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzak el-Mehdi. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 2001.
- İsrafilova, Faima. "Dilbilim ve Çeviribilimin Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı", *Kur'an'ı Anlamada Yöntem -Dilsel Ağırlıklı Eleştirel Yaklaşım-* Editör: Mürsel Ethem. Ankara: İlahiyat, 2022. 17-67.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş. 20 Cilt. 3. Basım. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l- Mısriyye, 1964.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Ḳur'ân*. thk. Mecdî Baslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Ḳur'ân*. çev. Muhammed Han Kayani vd., 8 Cilt. 2. Basım. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi' u's-şâhîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Nursî, Said. *İşâratü'l-İcâz fi Mezânni'l-İcâz*, 4. Basım. çev. Abdülmecit Nursi. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015.

- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan ed-Davûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1991.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-ġayb*. 30 Cilt. 3. Basım. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l Arabî, 1999.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir, 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2000.
- TDK, Türk Dil Kurumu. "Sozluk.gov.tr." Erişim 25 Ekim 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muhammed Şakir, M. Fuâd Abdülbâki, İbrahim Atve, 5 Cilt. 3. Basım. Kahire: Matbaati Mustafa el- Bâbî el-Halebî, 1975.
- Vikipedi Özgür Ansiklopedi. "Viki Esîr". Erişim 25 Ekim 2024. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Es%C3%AEr>
- Yerinde, Adem. "Müşkilü'l-Kur'ân". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/164-167. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. 5 Cilt. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Ebü'l Kasım Mahmud b. Amr. *el-Keşşâf 'an ħakâ'ika ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eġâvîl fi vüçûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. 3. Basım. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1986.
- Zemahşerî, Ebü'l Kasım Mahmud b. Amr. *Esâsü'l-belâġa*. 2 Cilt. thk Muhammed Basil, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.